

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXV

WARSZAWA 2017

NR 3

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Elżbieta Mazur (IAE PAN)
Zastępcy Redaktora — Magdalena Bis (IAE PAN), Martyna Milewska (IA UW)
Sekretarze Redakcji — Jakub Kosiorek (IAE PAN), Ludmiła Paderewska (IAE PAN *emeritus*)
Członkowie Komitetu — Maria Bogucka (IH PAN *emeritus*), Jarosław Dumanowski (UMK),
Andrzej Janeczek (IAE PAN), Jan Klápště (Univerzita Karlova w Pradze),
Andrzej Klonder (IAE PAN), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW *emeritus*),
Jerzy Kowalczyk (ISz PAN *emeritus*),
Jerzy Kruppé (IA UW *emeritus*), Raimo Pullat (Tallinn University *emeritus*),
Wojciech Szymański (IAE PAN *emeritus*), Andrzej Wyrobisz (IHS UW *emeritus*)

Adres Redakcji:
„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121
Adres strony internetowej: www.iaepan.edu.pl
(zakładka: Wydawnictwa → Kwartalnik Historii Kultury Materialnej)
e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl
tel. 22 620 28 84 w. 146

Wydawca:
Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105
e-mail: director@iaepan.edu.pl
tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2016:

Jerzy Kruppé (Uniwersytet Warszawski)
Marta Młynarska-Kaletyn (IAE PAN)
Maria Nietyksza (Uniwersytet Warszawski)
Patrycja Prządka-Giersz (Uniwersytet Warszawski)
Piotr Taracha (Uniwersytet Warszawski)
Jerzy Urwanowicz (Uniwersytet w Białymstoku)

Skład i łamanie:
Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:
Partner Poligrafia sp. z o.o.
ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

Nakład 300 egz. Arkuszy wydawniczych 13,5. Papier offset 80 g.
Oddano do składania w sierpniu 2017 r., druk ukończono
w październiku 2017 r.

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

M i r o s ł a w M a r c i n k o w s k i, Wyroby fajansowe z manufaktur w Królewcu (koniec XVII–początek XIX w.)	295
J o a n n a D ą b a l, Angielskie fajanse dekorowane motywem wierzby (<i>Willow pattern</i>) w świetle badań archeologicznych w Gdańsku	309
A n d r z e j K o w a l c z y k, Znaleźiska nowożytnych naczyń kamionkowych z badań wykopaliskowych z terenu Polski	319
E w e l i n a W i ę c e k, Butelki kamionkowe znalezione na terenie Apteki Królewskiej w Warszawie	331
A l e k s a n d r a L i s, Zasób źródeł archeologicznych dla studiów nad garncarstwem nowożytnym na Mazowszu	343
N a t a l i a R u d y k a, Kołty jako element sztuki jubilerskiej dawnej Rusi. Stan i perspektywy badań	353
M a g d a l e n a B i s, Nowożytne naczynia szklane znalezione w Warszawie — możliwości i ograniczenia badań	371
E l ź b i e t a M a z u r, Warszawa przełomu XIX i XX wieku we wspomnieniach pań z kręgu zamożnej inteligencji — Jadwigi Waydel-Dmochowskiej i Stefanii Podhorskiej-Okolów	397

RECENZJE

<i>Partizipative Erinnerungsräume. Dialogische Wissensbildung in Museen und Ausstellungen</i> , red. Felix Ackermann, Anna Boroffka, Gregor H. Lersch — Camilla Badstübner-Kizik, Edmund Kizik	407
Piotr Plisiecki, <i>Młyny wodne w województwie lubelskim (do schyłku XVI wieku)</i> — Elżbieta Kowalczyk-Heyman, Tomasz Związek	410
Marian Surdacki, <i>Opieka społeczna w Polsce do końca XVIII wieku</i> — Tadeusz Srogosz	420
Maciej Trzeciecki, <i>Ceramika płocka między XI a XIX wiekiem. Studium archeologiczne</i> — Dariusz Poliński	423

SPRAWOZDANIA I ZAPISKI

Mariusz Lubczyński, <i>Szlachta powiatu ksiąskiego za ostatnich Jagiellonów. Struktura majątkowa</i> — Piotr Kardys	431
Daria Bręczewska-Kulesza, Agnieszka Wysocka, <i>Sielanka bydgoska „dzielnica ogród”</i> — Elżbieta Mazur	433

KRONIKA NAUKOWA

Mazowieckie Spotkania Archeologiczne. Spotkanie 3 — „Archeologia i historia żydowskiego Mazowsza”, Warszawa, 21 marca 2017 r. — K a l i n a S k ó r a 435

nych, aczkolwiek bardziej uwidocznione to jest w zakończeniu książki niż w poszczególnych rozdziałach, obrazujących dzieje opieki społecznej raczej synchronicznie niż diachronicznie.

Czy synteza opieki społecznej w Polsce do końca XVIII w. jest zwieńczeniem badań, jakie prowadzone są od XIX w.? Jest oczywiste, że nie, bowiem książka będzie inspirować do dalszych poszukiwań nowych elementów i koncepcji. Marian Surdacki zrealizował od dawna oczekiwany postulat wydania syntezy opieki społecznej w dawnej Polsce. Chociażby z tego powodu jego książka jest pionierska. Do tego można dodać solidność wykonania, zsyntetyzowanie olbrzymim wysiłkiem heurystycznym wielości i różnorodności form opieki społecznej.

Tadeusz Srogosz

(Częstochowa)

MACIEJ TRZECIECKI, *Ceramika płocka między XI a XIX wiekiem. Studium archeologiczne*, Warszawa 2016, ss. 264, w tym 96 rycin oraz CD-R (Aneks I — 86 tabel; Aneks II — klasyfikacja cech morfologicznych i dekoracji naczyń, ss. 23; Aneks III — katalog stanowisk, ss. 16; Aneks IV — 215 tablic).

Publikacja Macieja Trzecieckiego stanowi przykład opracowania, w którym połączono klasyczną, archeologiczną analizę materiałową z monografią miasta widzianą głównie poprzez pryzmat materialnych wytworów jego mieszkańców. Punkt odniesienia do obserwacji przemian produkcyjnych w materiałach ceramicznych z Płocka stanowi długa skala czasowa, obejmująca okres od założenia grodu po połowie X w. aż do zakrojonej na szeroką skalę przebudowy struktury miasta, dokonanej na początku XIX w. Jako kluczowe dla interpretacji uzyskanych wyników Autor uznał pojęcie „stylu” postrzeganego w kategoriach antropologii kultury, a także koncepcji „długiego trwania” i „mikrohistorii”, obecnych w nurcie badań historycznych wywodzących się ze szkoły *Annales* (s. 36–37).

Publikacja składa się z książki oraz dołączonej do niej płyty CD-R. Książka ma sześć rozdziałów, poprzedzonych „Przedmową”, w których znajduje się 96 rycin (plany, mapy, przekroje geologiczne, fotografie i rysunki naczyń, schematy typologiczne, wykresy) oraz spis literatury i streszczenie w języku angielskim. Z kolei na płycie CD-R, zawierającej bogatą dokumentację, umieszczono cztery aneksy zawierające 86 tabel obrazujących głównie cechy techniczno-technologiczne, morfologiczno-stylistyczne i funkcjonalne ceramiki (w ujęciu liczbowo-procentowym) oraz inne zestawienia, m.in. stratygrafii wraz z datowaniem i wyniki analiz składu chemicznego („Aneks I”), klasyfikacje wylewów i den, schematy klasyfikacji form naczyń i kompozycje zdobnicze wraz z definicjami („Aneks II”), katalog 20 stanowisk archeologicznych z terenu Płocka, z których pochodzą analizowane zbiory naczyń ceramicznych („Aneks III”), 215 tablic z ceramiką z wyróżnionych 11 horyzontów chronologicznych („Aneks IV”).

Rozdział 1 zatytułowany „Źródła” (s. 9–30) składa się z czterech podrozdziałów. Podrozdział 1.1. to krótka prezentacja stanu badań nad dziejami Płocka. Następny (1.2.) dotyczy źródeł archeologicznych, ich kontekstu przestrzennego i kryteriów doboru. Scharakteryzowano w nim również elementy topografii aglomeracji płockiej oraz wyróżniono horyzonty chronologiczne, które stanowiły punkt odniesienia do analizowanych zespołów ceramiki. W kolejnych dwóch podrozdziałach (1.3. i 1.4.) omówiono źródła pisane i przyrodnicze. Następna część pracy (tj. rozdział 2, s. 31–68) to charakterystyka przyjętych metod analiz i klasyfikacji źródeł ceramicznych. W pięciu podrozdziałach przedstawiono przesłanki teoretyczne, kwantyfikację i klasyfikację uwzględnionego zbioru, techniki wykonania, formy i dekorację. Zasadniczą częścią recenzowanej publikacji oraz punktem wyjścia do dalszych studiów jest analityczny

rozdział 3 (s. 69–132), w którym Autor — po omówieniu struktury gatunkowej i funkcjonalnej badanego zbioru — zaprezentował cechy techniczno-technologiczne i morfologiczne poszczególnych grup gatunkowych płockich naczyń ceramicznych, tj. brunatnych, siwych, ceglanych, białych oraz pozostałych (przede wszystkim kamionki, półfajansu i półmajoliki). Przemiany poszczególnych rodzajów naczyń i ich cech zostały omówione w odniesieniu do wyróżnionych wcześniej horyzontów (faz) chronologicznych. Uzupełnienie tej części pracy stanowią tabele 3–82 z „Aneksu I”. Następnie, w porównawczym rozdziale 4 (s. 133–176) zaprezentowano związki chronologiczno-przestrzenne cech techniczno-technologicznych i stylistycznych badanej ceramiki. Analizę przeprowadzono w ramach wyróżnionych grup gatunkowych, stąd jej wyniki zamieszczono w pięciu podrozdziałach. Na tym tle Autor zaprezentował najważniejsze tendencje stylistyczne średniowiecznej, nowożytnej i współczesnej ceramiki płockiej (rozdział 5, s. 177–226) w sześciu okresach, odpowiadających kolejnym etapom przestrzennych przekształceń średniowiecznego, nowożytnego i współczesnego Płocka: przedlokacyjnym (XI–połowa XIII w.), pierwszej lokacji miasta (druga połowa XIII w.), drugiej lokacji miejskiej (XIV–połowa XV w.), w złotym wieku (połowa XV–połowa XVII w.), kryzysu/kontynuacji (druga połowa XVII–schyłek XVIII w.) oraz w czasie zmierzchu i upadku garncarstwa płockiego (XIX–XX w.). Szczególny nacisk położono na takie zagadnienia jak geneza płockiego grodu, przemiany społeczne w okresie lokacji miasta, długie trwanie tradycyjnej stylistyki w produkcji garncarskiej i regres wytwórczości garncarskiej w XVII–XVIII w. Kończącym rozdziałem (6) jest „Podsumowanie” (s. 227–229).

Szczególną uwagę należy zwrócić na ramy chronologiczne publikacji. Po raz pierwszy w polskiej archeologii znalazł się badacz, który podjął się kompleksowego opracowania zbiorów ceramiki, z jednego co prawda ośrodka, ale łącznie z młodszymi faz wczesnego średniowiecza, późnego średniowiecza, nowożytności aż po czasy współczesne. Jednak nieco bałaganu powstało przy określaniu cezur chronologicznych. Horyzont I w rozwoju garncarstwa płockiego Autor datuje od schyłku X do połowy XI w., a horyzont II od połowy XI do połowy XII w. (s. 19). Jednak zarówno w tytule książki, jak i w podrozdziale 5.1. punktem odniesienia jest wiek XI (s. 177). Z kolei w przypadku najmłodszego odcinka dziejów płockiej wytwórczości garncarskiej, horyzont chronologiczny XI, będący podstawą rozważań, datowany jest na pierwszą połowę XIX stulecia (s. 22), natomiast Autor odnosi swoje spostrzeżenia co najmniej do początku XX w. (podrozdział 5.6., s. 222). Tak więc najprościej należałoby albo skorygować tytuł całości, albo wyjaśnić te rozbieżności chronologiczne.

Ogółem analizie poddano zbiór liczący ponad 34 tysiące tzw. naczyń „statystycznych” (łącznie ok. 65 tysięcy fragmentów). Autorowi należą się więc słowa uznania za bardzo ambitny projekt badawczy, którego opracowanie pokazuje jego wysokie kwalifikacje naukowe i erudycję oraz pracowitość.

W podrozdziale 1.2. M. Trzecicki wprowadził jednolitą i spójną terminologię dotyczącą elementów topografii średniowiecznej i nowożytnej aglomeracji płockiej (gród i zamek, podgrodzie, pierwsze miasto lokacyjne, peryferie, drugie miasto lokacyjne, przedmieścia). Przeprowadził również weryfikację dotychczasowych poglądów dotyczących poszczególnych elementów. Doboru stanowisk (źródeł) do omawianej rozprawy dokonał bardzo starannie i — co warto podkreślić — bardzo trafnie, uwzględniając liczne uwarunkowania, co świadczy o znakomitej orientacji Autora w problematyce dziejów Płocka oraz w dostępnej bazie źródeł archeologicznych. Ostatecznie zostały wybrane materiały z 20 stanowisk (sześć położonych w obrębie grodu-zamku, dwa na terenie podgrodzia, 10 w obrębie drugiego miasta lokacyjnego i dwa w obrębie fosy miejskiej), w większości badanych w latach 1993–2001 (poza tym uwzględniono tylko najwartościowsze źródła z badań W. Szafrąńskiego); na 16 stanowiskach przeprowadzono stacjonarne badania wykopaliskowe, na pozostałych czterech prowadzono nadzory. Wyróżniono i zdefiniowano 11 faz chronologicznych (od schyłku X do pierwszej połowy XIX w.),

obejmujących okresy ok. 50–100 lat, w obrębie których zbiorczo zliczano i porównywano zespoły ceramiki.

W podrozdziale 2.1. M. Trzeciecki omówił pojęcie „styl” nie tylko na gruncie polskiej archeologii, ale w znacznie szerszym kontekście, z uwzględnieniem najnowszej literatury przedmiotu, w dużej mierze obcojęzycznej. Ponadto ta część pracy zawiera wiele interesujących spostrzeżeń, często niestety nie branych pod uwagę przez badaczy opracowujących ceramiczne materiały źródłowe. Za bardzo istotne oraz inspirujące naukowo uważam stwierdzenie Autora o przynależności wytwórczości garncarskiej do struktur podległych regułom „długiego trwania” i powiązania „wyborów” czy „zachowań stylistycznych” z regułami kreującymi i umacniającymi struktury społeczne (s. 36–37).

Jeśli chodzi o przyjęte metody kwantyfikacji i klasyfikacji analizowanego zbioru ceramiki (podrozdział 2.2.), to M. Trzeciecki oparł się na technikach seriacyjnych. Zdefiniował też podstawowe dla pracy terminy: grupa gatunkowa (osiem grup) oraz grupa funkcjonalna — rodzaj naczynia (osiem grup podstawowych). Autor wydzielił grupy gatunkowe półmajoliki i półfajansu, traktowane często przez badaczy łącznie, widząc różnice pomiędzy nimi (s. 41–42). Ostatnio jednak postuluje się łączenie podczas analizy w jedną grupę wyrobów określanymi jako półmajolika (mezzomajolika) i półfajans oraz nazywanie ich ceramiką angobowaną¹. Kontrowersje może budzić także włączenie do jednej grupy gatunkowej (ceramika brunatna) niektórych fragmentów o barwie kremowej (s. 40) — czy chodzi tutaj o naczynia z białej gliny, sporadycznie wytwarzane już od połowy XI w.? M. Trzeciecki nie określił bowiem precyzyjnie, czym różnią się okazy kremowe zaliczone do wyrobów brunatnych od tych zaliczonych do ceramiki białej. Analizy technologiczne, jak i stylistyczne zostały wykonane i omówione w odniesieniu przede wszystkim do grup gatunkowych, a w ich obrębie — do rodzajów naczyń. Omówione na podstawie analizy makroskopowej cechy technologiczne (a raczej technologiczno-techniczne) skonfrontowano z wynikami analiz fizykochemicznych ceramiki płockiej wykonanych przez Małgorzatę Daszkiewicz (a nie Marię, jak napisał Autor, s. 45), co dodatkowo wzmacnia wysunięte wnioski (s. 45–48). Ponadto zdefiniowano używane w recenzowanej publikacji terminy i pojęcia dotyczące sposobów budowy naczyń (m.in. techniki ślizgowe). W tym zakresie Autor słusznie zwrócił uwagę na przecenianie zasięgu śladów obtaczania w odniesieniu do datowania wyrobów i postulował zwrócenie baczniejszej uwagi na powrót do określeń „obtaczanie słabe” i „silne” (s. 49–55). W odniesieniu do kształtów wylewów i den Autor przedstawia własną, udaną propozycję klasyfikacji (podrozdział 2.4., s. 55–58): wylewów — pięć podstawowych grup morfologicznych (dalsze podziały w obrębie poszczególnych rodzajów naczyń, np. garnki — 43 odmiany) oraz den — cztery podstawowe grupy funkcjonalne (w tym 10 odmian). Z kolei klasyfikacja form naczyń nawiązuje do wcześniej wypracowanych w literaturze przedmiotu²: trzy formy, a w ich obrębie sześć grup, a następnie typy naczyń i ich odmiany (definicje odmian w ramach poszczególnych rodzajów i typów naczyń zamieszczono w „Aneksie II”). Najbardziej zróżnicowaną morfologicznie jest grupa naczyń określonych jako garnki, ponieważ wyróżniono w niej łącznie aż 32 odmiany (s. 62). W przypadku klasyfikacji elementów zdobniczych (podrozdział 2.5.), nawiązującej do propozycji A. Buko³, podstawowe znaczenie miały określenia „wątek” i „kompozycja zdobnicza”. Stwierdzono dość ograniczony zestaw podstawowych wątków (w sumie 15). Wyróżniono też kompozycje zdobnicze (wraz ze sposobem uporządkowania wątków) w odniesieniu do rodzajów naczyń (np. w obrębie garmków wyróżniono 27 kompozycji zdobniczych; por. też „Aneks II”, w którym zamieszczono szczegółowe definicje).

¹ M. Marcinkowski, *Fajans pomorski ze Starego Miasta w Elblągu*, Elbląg 2011, s. 16.

² Por. szczególnie A. Buko, *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*, Wrocław–Łódź 1990.

³ Tamże.

Analiza zmienności frekwencji poszczególnych grup gatunkowych, a także rodzajów naczyń, zastosowana również w odniesieniu do poszczególnych części składowych płockiego zespołu osadniczego, przyniosła interesujące wnioski (podrozdział 3.1.). Np. analiza udziału grup gatunkowych w zbiorach garnków i dzbanów pokazuje różnice między poszczególnymi częściami zespołu osadniczego. Dla okresu po połowie XIII w., a więc czasu istnienia pierwszego miasta lokacyjnego, widoczna jest całkowita jednorodność gatunkowa zbioru garnków zarówno z grodu, miasta, jak i z peryferii. Ponadto widoczne są dwa podstawowe trendy. W przypadku struktury gatunkowej obserwujemy spadek udziału naczyń brunatnych (zanikających dopiero przed połową XVII w.), wypieranych początkowo przez wyroby siwe, następnie siwe i białe, a w przypadku struktury funkcjonalnej — ograniczenie udziału garnków na rzecz innych rodzajów naczyń — przede wszystkim dzbanów, mis i talerzy. Procesy te przebiegają w różnym tempie, rozpoczynają się jednak w podobnym czasie — wraz z powstaniem drugiego miasta lokacyjnego na początku XIV w. (s. 71–74).

W zasadniczej, materiałowej części recenzowanej pracy (rozdział 3, podrozdziały 3.2.–3.6.), dotyczącej wyróżnionych grup gatunkowych naczyń płockich, Autor zaprezentował wiele interesujących wniosków i spostrzeżeń wynikających z przeprowadzonych studiów⁴. Na najbardziej istotne moim zdaniem, wymagające szczególnego zainteresowania, chciałbym zwrócić uwagę. W przypadku egzemplarzy nie całkowicie obtaczanych, określonych jako „słabo obtaczane” (występujących w niewielkim odsetku w grupie ceramiki brunatnej jedynie między schyłkiem X a połową XI w.), M. Trzeciecki świadomie zrezygnował z analizy zasięgu śladów obtaczania, koncentrując się na samej technice wykonania (s. 76–77). W przypadku materiałów płockich nie wpłynęło to w zasadniczy sposób na wyniki, jednak warto byłoby przetestować ten sposób analizy naczyń wczesnośredniowiecznych w stosunku do większej próby. Analiza ornamentyki wyrobów brunatnych wskazuje, że pomimo dużej z pozoru różnorodności układów zdobień, ich repertuar był ograniczony do najczęściej spotykanych pasm żłobków dookólnych pokrywających brzusiec; niekiedy uzupełniały je wątki poboczne — nacięcia lub odciski stempek w układzie horyzontalnym (s. 85).

W grupie naczyń siwych M. Trzeciecki wskazał na stosunkowo liczną w okresie między połową XVI i połową XVIII w. grupę naczyń określoną jako garnki polerowane. Stwierdził także nieznaczny odsetek wyrobów z glin niskożelazistych, wykonanych między połową XIV a połową XVII w. (s. 88). Z kolei pierwsze toczone naczynia siwe, podobnie jak egzemplarze ceglaste, pojawiły się w Płocku po połowie XVI w. (s. 103).

W przypadku ceramiki ceglastej najistotniejsze jest stwierdzenie o marginalnym charakterze produkcji tej grupy naczyń w średniowiecznym i nowożytnym Płocku. Podstawą tego wniosku jest stosunkowo niewielki odsetek wyrobów tej grupy gatunkowej oraz ich podobieństwo do wyrobów siwych (techniki wykonania, formy i motywy zdobnicze); co więcej, w przypadku większości egzemplarzy należy liczyć się z możliwością, że barwa ceglasta powierzchni nie jest efektem zamierzonym, lecz wynikiem nieudanego wypału w atmosferze redukcyjnej (s. 116).

Z kolei płockie naczynia białe stanowią, według Autora, grupę pod wieloma względami odmienną od wyrobów siwych oraz ceglastych, przede wszystkim ze względu na znaczną jednolitość cech technologicznych, bardzo wysoki i jednocześnie stały odsetek wyrobów wykonanych techniką ślizgową, wyjątkowo niski odsetek egzemplarzy szklwionych oraz dominację garnków, przy wyjątkowo niskim udziale dzbanów (s. 116, 127–128). Ponadto już w pierwszej połowie XIV w. widoczna jest przewaga dwóch podstawowych kompozycji zdobniczych — obok żłobków dookólnych występuje pojedyncze lub zwielokrotnione poziome pasmo czerwono-brunatnej farby (s. 119).

⁴ Najliczniej w badanym zbiorze występują egzemplarze brunatne, a następnie okazy siwe, nieco mniej liczna jest grupa wyrobów białych; pozostałe grupy gatunkowe są słabo reprezentowane. Zbiór jest zdominowany przez garnki — ok. 80%.

W rozdziale 4, dotyczącym związków chronologiczno-przestrzennych ceramiki z Płocka, punktem odniesienia były przede wszystkim zespoły ceramiki z ośrodków grodowych i miejskich położonych na obszarze Mazowsza. Jednak Autor starał się w możliwie szerokim zakresie uwzględnić dane dotyczące materiałów ceramicznych pochodzących z terenów sąsiednich, tj. Wielkopolski, Pomorza, ziemi chełmińskiej i Polski Środkowej. W uzasadnionych przypadkach odwoływał się ponadto do materiałów źródłowych z innych terenów (np. z Meklemburgii, Brandenburgii, Saksonii i Turynii). W tej części pracy poruszono kluczowe, nie tylko dla materiałów płockich, zagadnienia, m.in. pojawienie się i upowszechnienie ceramiki silnie obtaczanej oraz zanik naczyń tzw. tradycyjnych (rozdz. 4.1., s. 133–136), upowszechnienie się naczyń wypalanych w atmosferze redukcyjnej, zmiany frekwencji tej grupy w poszczególnych stuleciach oraz wprowadzenie w tej grupie gatunkowej toczenia (4.2., s. 150–154), datowanie początku wyrobu szklivionych naczyń czerwonych (4.3., s. 165–166), pojawienie się i szerokie rozpowszechnienie naczyń białych na ziemiach polskich, w tym zwrócenie uwagi na uproszczenia: ceramika biała — wyrób z tzw. ośrodka kieleckiego, oraz surowiec — tylko glina kaolinitowa, a także pochodzenie białych naczyń importowanych (4.4., s. 166–169).

Charakteryzując przemiany stylistyczne⁵ ceramiki płockiej w okresach odpowiadających kolejnym etapom przestrzennych przekształceń średniowiecznego, nowożytnego i współczesnego Płocka (rozdział 5), Autor zwrócił uwagę także na cechy stanowiące *novum* w podjętej problematyce badawczej bądź pozwalające na weryfikację dotychczasowych ustaleń i teorii:

— „Płock prawa książęcego” (XI–połowa XIII w., horyzonty I–III, podrozdział 5.1.): bardzo szybki zanik naczyń słabo obtaczanych (przed połową XI w.; s. 177); w zakresie stylistyki występowanie co najmniej czterech nurtów form naczyń, co M. Trzeciecki zinterpretował jako przejaw odmiennych tradycji, których nosicielami byli pierwsi mieszkańcy Płocka, przychylając się do tezy o ich wielkopolskiej proveniencji (s. 184); rekonstrukcja systemu produkcji naczyń glinianych jako bliskiego kategorii *household industry*, według D.S. Peacocka⁶ (sieć indywidualnych wytwórców pracujących w obrębie gospodarstw domowych, przy czym warsztat garncarski nie był ich podstawowym źródłem utrzymania, a umiejętność wyrobu naczyń przekazywano w obrębie rodziny; s. 187);

— „pierwsza lokacja miasta” (druga połowa XIII w., horyzont IV, podrozdział 5.2.): wyroby z tego okresu kontynuują tradycje okresu wcześniejszego — widoczna jest technologiczna jednolitość, natomiast zmiany rejestrowane w analizowanych cechach świadczą o pewnym pogorszeniu się jakości wyrobów (s. 188); spadek jakości wyrobów może wg Autora wskazywać na dążenie do skrócenia procesu produkcji, co może się wiązać ze zjawiskami charakterystycznymi dla rzemiosła stricte miejskiego, produkującego na zbył, z którego dochód nie tylko zapewnia utrzymanie, ale też stwarza możliwość uiszczania świadczeń na rzecz gminy i właściciela miasta (jednak M. Trzeciecki wyraźnie podkreśla możliwość różnej interpretacji tego zjawiska, s. 191–192);

— „zderzenie kultur — druga lokacja miasta” (XIV–połowa XV w., horyzonty V–VI, podrozdział 5.3.): podział Płocka na trzy niezależne od siebie elementy — zamek (dawny gród) nadal pełniący funkcje ośrodka władzy, dawne miasto pierwszej lokacji (zdezurbanizowane i zdominowane przez własność biskupią) oraz rządzące się odrębnym, skodyfikowanym prawem drugie miasto lokacyjne — czytelny jest także w strukturach zbiorów już na poziomie najbardziej podstawowym, a stylistyka naczyń z poszczególnych członów tego zespołu charakteryzuje się odrębnym rytmem rozwojowym (s. 192), np. w przypadku zamku i pierwszego miasta lokacyjnego zaobserwowano dominację naczyń brunatnych, których odsetek nie spada poniżej 90%

⁵ M. Trzeciecki w tym rozdziale powołuje się także na wyniki analiz cech techniczno-technologicznych, a zakres zawartych tam rozważań jest znacznie szerszy niż wskazywałby na to tytuł.

⁶ D.P.S. Peacock, *Pottery in the Roman World. An Ethnoarchaeological Approach*, London 1982, s. 8–10.

(s. 197); pojawienie się całkowicie nowego zestawu grup gatunkowych (o jednolitej ślizgowo-taśmowej technice wykonania, ale zróżnicowanych funkcjonalnie), wśród których największy odsetek stanowią wyroby siwe, niezbyt liczne ceglaste i występujące w stosunkowo znacznym odsetku białe, pojawiają się także naczynia importowane (s. 192); teza o możliwości przeniesienia do Płocka tradycji wyrobu naczyń białych bezpośrednio z Niemiec, być może poprzez miasta leżące w obrębie państwa krzyżackiego, wraz z grupą stanowiącą przynajmniej część nowo sprowadzonych osadników (s. 196); analiza cech naczyń wskazuje na istnienie w tym czasie dwóch zasadniczych nurtów stylistycznych — miejskiego i tradycyjnego (s. 198), przy czym, według Autora, zdecydowana większość, o ile nie wszyscy mieszkańcy „nowego” Płocka byli przybyszami z zewnątrz (Saksonia i Turyngia, a także Śląsk i miasta pruskie), a udział mieszkańców dawnego, pierwszego miasta lokacyjnego w nowym ośrodku mógł być co najwyżej marginalny (s. 199);

— „złoty wiek” (połowa XV–połowa XVII w., horyzonty VII–VIII, podrozdział 5.4.): bardzo dynamiczne zmiany wyrobów garncarskich, rejestrowane zarówno na poziomie struktury gatunkowej (np. do schyłku XVI w. całkowity zanik wyrobów brunatnych, stopniowy do połowy XVI w. spadek udziału ceramiki siwej, a potem gwałtowny wzrost udziału ceramiki białej), jak i rodzajów naczyń, ich form oraz zdobnictwa (np. „rewolucja” w ornamentyce siwych dzbanów, s. 202); ceramika płocka zyskuje wówczas autonomiczne piętno stylistyczne, wyraźnie odróżniające ją od innych miast Korony, silnie oddziałujące na pozostałe ośrodki Mazowsza; bardzo niski odsetek naczyń szkliwionych z jednej strony i bardzo wysoki udział ceramiki siwej z drugiej, zwłaszcza w drugiej połowie XVI i na początku XVII w., jako cecha charakterystyczna garncarstwa płockiego, a jednocześnie cecha zbliżająca ceramikę płocką do tzw. strefy północnej według L. Kajzera⁷ (s. 210);

— „kryzys czy kontynuacja” (druga połowa XVII–schyłek XIX w., horyzonty IX–X, podrozdział 5.5.): niewielkie zmiany w gatunkowej i funkcjonalnej strukturze zbioru oraz w technologii produkowanych wyrobów, po połowie XVII w. pojawiają się pierwsze wyroby półfajansowe, a po połowie XVIII stulecia kamionka z Westerwaldu; w zakresie stylistyki i zdobnictwa naczyń widoczna jest marginalizacja większości rozwiązań formalnych sięgających okresu średniowiecza — dominują elementy wprowadzone pod koniec XV i w XVI w. (s. 215); bardzo ograniczony zakres stosowania szkliw (s. 221); w stylistyce naczyń wyrabianych w Płocku w tym czasie czytelne jest załamanie się koniunktury gospodarczej (s. 222);

— „zmierech i upadek garncarstwa płockiego” (XIX–XX w., horyzont XI, podrozdział 5.6.): skokowy spadek udziału naczyń siwych i białych na rzecz wyrobów ceglastych; dominacja wyrobów toczonych (s. 223); całkowita marginalizacja garncarstwa po połowie XIX w. wraz z upowszechnieniem się tanich metalowych naczyń kuchennych i porcelany (s. 225–226).

Spośród stwierdzeń i uwag zawartych w „Podsumowaniu” (6) publikacji, według Autora „będącej próbą stworzenia specyficznej mikrohistorii Płocka, opowiadanej z perspektywy fragmentów naczyń ceramicznych” (s. 227), kilka zasługuje na szczególne podkreślenie. Spostrzeżenie podstawowe to minimalna podatność stylistyki wytwórczości garncarskiej na zmiany o charakterze ewolucyjnym. Autor nie widzi, często podkreślanej w opracowaniach ceramiki, ewolucji technik wyrobu, stopniowej adaptacji nowych rozwiązań, form lub zdobień. Uważa on, że zmiany w garncarstwie mają najczęściej charakter fundamentalny, ogarniający tak stronę techniczną, formalną, jak i stronę produkcji oraz dystrybucji naczyń (s. 227). Można się generalnie zgodzić z taką interpretacją, jednak problematyka ta wymaga niewątpliwie dalszych badań, w tym opracowania — w podobnym zakresie jak ceramika płocka — zbiorów naczyń z innych

⁷ L. Kajzer, „Główne momenty” raz jeszcze. *Uwagi o przemianach garncarstwa późnośredniowiecznego i nowożytnego w Polsce*, [w:] *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, red. A. Gruszczynska, A. Targońska, Rzeszów 1994, s. 10–13.

ośrodków, zarówno miejskich, jak i wiejskich. Sam Autor stwierdza bowiem, opisując okres drugiej lokacji Płocka: „Wyraźna jest też bariera (technologiczna, prawna, kulturowa) między wytwórczością «miejską» i «tradycyjną», decydująca o przejmowaniu przez tę drugą jedynie rozwiązań w jakiś sposób bliskich dotychczasowym nawykom, w których nie mieściły się takie zjawiska jak siwienie naczyń, korzystanie z glin białych, czy nawet elementy tak banalne (z naszego punktu widzenia) jak zaopatrywanie naczyń w ucha” (s. 228). M. Trzeciecki lokuje zjawiska związane z wytwórczością i użytkowaniem naczyń glinianych w obrębie struktur „długiego trwania”, słabo podatnych na zmiany oraz silnie związanych z codziennymi aspektami życia społeczeństw. Rejestrowane na poziomie tych struktur zmiany mają, według niego, charakter fundamentalny i z reguły sygnalizują załamanie się całokształtu obowiązujących wzorów kultury czy norm społecznych. Autor zakończył swoje rozważania uwagą o wielkim i nie do końca jeszcze rozpoznanym potencjale tkwiącym w źródłach ceramicznych (naczyniach, s. 229), z czym należy się zgodzić po lekturze recenzowanej publikacji.

Odnosząc się do używania przez M. Trzecieckiego nazw krain historycznych — błędnie użyto np. formy „Ziemia Chełmińska” (np. s. 167), gdy tymczasem poprawna jest pisownia „ziemia chełmińska”.

M. Trzeciecki oparł się w swojej pracy na bardzo obszernej literaturze przedmiotu, w tym, co należy podkreślić, na opracowaniach obcojęzycznych — przede wszystkim pracach w językach niemieckim i angielskim, ale także publikacjach rosyjskich, węgierskich, czeskich i hiszpańskich. Nie uwzględnił jednak np. istotnej publikacji dotyczącej fajansu pomorskiego (por. wyżej uwagi na temat wydzielenia odrębnych grup gatunkowych półmajoliki i półfajansu)⁸.

Materiał ilustracyjny w recenzowanej pracy (96 rycin w tekście i 215 tablic w „Aneksie IV”) został przygotowany bardzo starannie. Rysunki naczyń i ich fragmentów, w jednolitej skali, są celowo schematyczne. Przy redagowaniu tablic Autor brał pod uwagę przede wszystkim fazy chronologiczne i grupy gatunkowe, a w dalszej kolejności także rodzaje naczyń i cechy stylu. Przy opisie uwzględniono także stanowisko, niekiedy fazę osadniczą oraz stratyografię. Przygotowane ryciny i tablice we wzorowy sposób uzupełniają praktycznie każdą część recenzowanej pracy, np. bardzo obrazowe ilustracje w rozdziale 3, pokazujące częstości występowania różnych odmian wylewów, naczyń i kompozycji zdobniczych w różnych grupach gatunkowych w postaci wykresów w połączeniu z graficznymi przedstawieniami analizowanych cech.

Na zakończenie należy stwierdzić, że publikacja pióra M. Trzecieckiego, mimo wskazanych wyżej drobnych braków i nieścisłości, jawi się jako jedno z najlepszych dzieł na gruncie nie tylko polskiej archeologii, gdzie podstawą źródłową były zbiory ceramiki. Mimo bardzo szczegółowej analizy Autor nie tracił z oczu człowieka i pokazał, że naczynia ceramiczne, szczególnie w powiązaniu z innymi kategoriami źródeł, mogą być efektywnym narzędziem w śledzeniu dziejów średniowiecznych i nowożytnych miast.

Dariusz Poliński

(Toruń)

⁸ M. Marcinkowski, op. cit.